

Chase F. Robinson

Civilizația islamică în 30 de vieți

Primii 1.000 de ani

Traducere de Anacaona Mîndrilă-Sonetto

Cuprins

<i>Prefață</i>	7
<i>Convenții, prescurtări și echiuocuri</i>	9
<i>Introducere</i>	11

Partea I

ISLAM ȘI IMPERIU 600-850

1. Mahomed, Profetul (632)	22
2. 'Ali, văr, calif și precursor al šiismului (661)	32
3. 'A'isha, soție a Profetului (678)	37
4. 'Abd al-Malik, arhitect al califatului (706)	41
5. Ibn al-Muqaffa', traducător și eseist (759)	46
6. Rabi'a al-'Adawiyya, ascetă și sfântă (801)	52
7. Al-Ma'mun, calif și protector al științelor și artelor (833)	57

Partea a II-a

COMMONWEALTH-UL ISLAMIC 850-1050

8. 'Arib, curtezană a califilor (890)	71
9. Al-Hallaj, „Adevărul” (922)	75
10. Al-Tabari, raționalist tradiționalist (923)	81
11. Abu Bakr al-Razi, medic liber-cugetător (925 sau 935)	87
12. Ibn Fadlan, sol neînfricat (secolul al X-lea)	92
13. Ibn Muqlah, vizir, scrib, caligraf? (940)	96
14. Mahmud din Ghazna, cuceritor și protector al artelor (1030)	102
15. Al-Biruni, cel care a repertoriat natura și cultura (cca 1050)	108

Partea a III-a

O SINTEZĂ PROVIZORIE 1050-1250

16. Ibn Hazm, polemist, erudit (1064)	124
17. Karima al-Marwaziyya, erudită a <i>hadith</i> -ului (1070)	129

18. Al-Ghazali, „înnovator” al islamului (1111)	135
19. Abu al-Qasim Ramisht, negustor milionar (cca 1150)	143
20. Al-Idrisi, cartograf cosmopolit (1165)	148
21. Saladin, erou anticruciat (1193)	153
22. Ibn Rushd (Averroes), monoteist aristotelic (1198)	160

Partea a IV-a

PERTURBĂRI ȘI INTEGRARE 1250-1525

23. Rumi, „poet” sufi (1273)	180
24. Rashid al-Din, medic, curtean și istoric al lumii (1318)	186
25. Al-Hilli, exemplu suprem de control asupra șiiismului (1325)	191
26. Ibn Taymiyya, reacționar înverșunat (1328)	196
27. Timur-Lenk, hoț de oi, cuceritor al lumii (1405)	203
28. Ibn Khaldun, teoretician al societății și istoric (1406)	209
29. Mehmed al II-lea, cuceritor și renașcentist (1481)	216
30. Șahul Isma'il, sufist ezoteric și carismatic (1524)	223

<i>Glosar</i>	231
<i>Sugestii de lectură</i>	232
<i>Note</i>	239
<i>Bibliografie</i>	252
<i>Sursele ilustrațiilor</i>	264
<i>Index</i>	265

Al-Ghazali, „înnoitor” al islamului (1111)

Abu Hamid al-Ghazali începe cea mai renumită autobiografie scrisă în araba clasică – *Al-munqid min al-dalal* (*Eliberatorul din greșală*) – cu unele reflecții despre firea omenească și propriile lui înclinații:

Setea de a surprinde adevăratul sens al lucrurilor a fost într-adevăr obișnuința și deprinderea mea de la cea mai fragedă vârstă, ca și în prima mea tinerețe. Era o înclinație instinctivă, firească, inclusă de Dumnezeu Preaînaltul în alcătuirea mea, și nu ceva datorat opțiunii și planurilor mele. Ca urmare, opreliștile conformismului servil s-au desprins de mine, iar credințele moștenite și-au pierdut puterea asupra mea când eram încă destul de tânăr. Căci am văzut cum copiii creștinilor creșteau întotdeauna îmbrățișând creștinismul, iar copiii evreilor creșteau întotdeauna aderând la iudaism, iar copiii musulmanilor creșteau întotdeauna urmând religia islamului [...]. Așadar, am simțit un imbold lăuntric de a căuta adevăratul sens al *fitra* [o înclinație religioasă originală] inițială și adevăratul sens al credințelor ce se nasc prin imitarea orbească a părinților și profesorilor. Voiam să cern aceste credințe necritice¹¹⁷.

Vom vedea că *Eliberatorul din greșală*, introdus în Europa în secolul al XVII-lea, a determinat în măsură prea mare convențiile în ce privește înțelegerea omului și a proiectului său intelectual. Sau, mai exact, interpretările greșite și credule ale *Eliberatorului* au avut acest efect, cea mai populară dintre ele considerând chiar textul și autorul său drept versiuni islamice ale *Confesiunilor* lui Augustin.

Faptul că această carte avea să fi interpretată ca o confesiune se justifică, bineînțeles. După cum ilustrează scurtul extras, tonul ei poate fi pătimaș. Autocritica atrăgătoare a autorului poate să seducă. Iar intriga, care prezintă o criză intelectuală, fizică și emoțională ce îl face pe autor să se îndepărteze de confortul oferit de familie, de recompensele aduse de prestigiu și de adevărurile incomplete ale

scolasticismului și să se apropie de experiența directă – să „guste” la propriu adevărata cunoaștere a lui Dumnezeu –, este, evident, incitantă. În sfârșit, mai este și autoritatea dată de enorma erudiție a autorului cărții. Lăsând la o parte exagerările și operele care i s-au atribuit în mod eronat, al-Ghazali a fost foarte productiv, mai ales date fiind carierismul său și rolul de mediator și negociator în politica deseori letală a stăpânirii selgiucide. Cea mai cuprinzătoare bibliografie a lucrărilor sale are mai bine de cinci pagini și jumătate și inventariază mult peste o sută de volume de teologie, etică, drept islamic, politică, educație și autobiografie. Cea mai renumită carte a sa, *Reînvierea științelor religiei*, a fost tradusă, rezumată și reformulată de nenumărate ori, aproximativ de la data publicării ei și până astăzi.

Nu în mică măsură datorită autobiografiei sale și *Reînvierii*, al-Ghazali este considerat în general cea mai celebrată personalitate dintre toți învățații islamici, iar totalitatea operelor sale, o însumare și o expresie transcendentă a sunnismului. De fapt, el este de multă vreme un personaj esențial în ce am putea numi „narațiunea principală” a istoriei intelectuale islamice: datorită scrierilor sale (mai ales „combaterea” în 20 de puncte a filosofiei intitulată *Tahafut al-falasifa* [*Combaterea filosofilor*]) și crizei sale intelectuale și psihologice (profesorul abandonează catedra prestigioasă și renunță la filosofie în favoarea misticismului), se poate considera că al-Ghazali întruchipează – și chiar pune în act și, astfel, exemplifică – o îndepărtare definitivă de dovada dialectică și o apropiere de experiența individuală.

Totuși, cine e familiarizat cu autobiografiile știe că acestea sunt deseori cel mai puțin relevante cu privire la viața reală a individului. Acesta este cazul *Eliberatorului*, pe care astăzi îl recunoaștem drept o apologetică ce induce în eroare. Rezultă de aici că, pentru a-i înțelege pe al-Ghazali și opera lui, trebuie nu numai să alcătuim o biografie corectă, ci și să rectificăm narațiunea principală. Vom începe cu viața lui și apoi ne vom ocupa de narațiune.

Viața și opera

Abu Hamid al-Ghazali s-a născut în jurul anului 1055, se pare, în apropierea orașului Tus din estul Iranului, în statul selgiucid în formare care cuprindea Irakul și Iranul. S-au păstrat puține detalii sigure despre copilăria lui. Știm că tatăl lui a murit când băiatul era mic, lăsându-i pe el și pe fratele lui orfani; fratele, Ahmad al-Ghazali (m. cca 1125), avea să devină el însuși un erudit sufi de

frunte. Primul profesor al cărui nume îl știm cu siguranță a fost al-Radhakani; după cum mărturisește chiar el, al-Ghazali și-a început studiile „avansate” la vârsta de 13 ani, probabil sub îndrumarea lui al-Radhakani. Probabil că al-Ghazali s-a făcut remarcat, pentru că, în decurs de câțiva ani, poate până la 17 sau 18 ani, s-a mutat în capitala de provincie Nishapur pentru a studia alături de cel mai renumit învățat sunnit al vremii, al-Juwayni (m. 1085).

Privind retrospectiv, mutarea lui al-Ghazali la Nishapur pare inevitabilă. După cum am văzut deja, micul târg devenise dintr-odată un mare oraș din estul islamic. Nishapur era și un centru principal al învățaturii, acolo găsindu-se o importantă medresă – instituție pentru studii avansate apărută în secolul anterior. Atașate unei moschei, medresele aveau de regulă angajați profesori și învățători, ofereau cazare studenților și vizitatorilor și ofereau de asemenea anumite servicii sociale. Cu timpul, ele aveau să se răspândească în toată lumea islamică. Această medresă era cunoscută drept Nizamiyya, una dintre cele care au primit numele protectorului lor, Nizam al-Mulk (m. 1092), mare vizir din 1063 și până la moarte, în mare parte din acea perioadă fiind conducătorul *de facto* al imperiului selgiucid.

Astăzi, învățământul superior public este adesea esențial pentru cerințele ideologice sau materiale ale statului, de regulă neoliberalismul și creșterea economică. O instrumentalitate similară funcționa și în Nishapurul selgiucid: acolo, ca și în alte părți, medresele Nizamiyya au fost înființate de Nizam al-Mulk ca să-i promoveze viziunea juridico-teologică. Aparent, acesta ar fi vrut să devină arhitectul imperiului, iar planul conturat de el conținea un sunnism care favoriza școala juridică shafiită și școala teologică asharită (după al-Ash'ari, m. 935), mai ales în detrimentul hanafiților și șiiților. Toate acestea înseamnă că la Nishapur al-Ghazali nu doar a parcurs ultimele etape ale studiilor superioare la cel mai înalt și mai elitist nivel. Intrând într-o instituție care se bucurase de protecția lui Nizam al-Mulk, el se alătura unui *establishment* academic foarte apropiat de stat.

Și nu numai: studiind sub îndrumarea lui al-Juwayni, al-Ghazali îl alesese pe principalul erudit al sunnismului selgiucid și pe autorul unei lucrări care legitima implicit nu doar conducerea selgiucidă, ci și persoana lui Nizam al-Mulk însuși. Al-Juwayni era un teoretician radical al guvernării, care alinia puterea selgiucidă, aflată acum în mâinile sultanului Malik-Shah (m. 1092), la istoria contemporană. În gândirea lui, instituția califatului se schimbase; întrucât puterea efectivă nu mai era exercitată de calif, condițiile care determinau în mod tradițional eligibilitatea trebuiau regândite. A mers chiar până la a susține că funcția putea fi ocupată de cineva din afara tribului Quraysh, o perspectivă diferită de vechile concepții

sunnite. Între timp, al-Juwayni a fost și o cale prin care opiniile lui Avicenna despre metafizică, profeție și altele asemenea au pătruns în disciplinele studiilor teologice. Deducem că al-Ghazali a început studierea sistematică a textelor filosofice sub supravegherea lui al-Juwayni.

Detaliile despre următorii aproximativ douăzeci de ani petrecuți de al-Ghazali studiind și scriind s-au pierdut, dar nu încapă îndoială că se distinsese ca membru loial al *establishment*-ului selgiucid: în 1091, după o perioadă în care a făcut parte din ce am putea considera suita academică a lui Nizam al-Mulk, vizirul l-a numit profesor la medresa Nizamiyya din Bagdad. Postul era prestigios și profitabil. Conform unor relatări, Nizam al-Mulk i-ar fi acordat titluri înalte („Strălucit al religiei” și „Eminență între liderii religioși”) și mantii scumpe. Cu doi sau trei ani înainte să moară, al-Ghazali avea să facă aluzie la anii de serviciu care i-au adus această numire râvnită:

Aflați că acest candidat a ajuns la vârsta de 53 de ani, dintre care 40 s-a cufundat în oceanul învățaturii religioase, astfel că a ajuns într-un punct în care cuvintele lui sunt dincolo de înțelegerea majorității contemporanilor săi. Au trecut 20 de ani din vremea sultanului martirizat Malik-Shah, iar el a rămas la Isfahan și Bagdad în grațiile sultanului. Adesea a fost mesagerul dintre sultan și calif în treburile lor importante¹¹⁸.

Numit în acest post de profesor în 1091, al-Ghazali ne dă de înțeles că a intrat într-o perioadă de patru ani de productivitate uimitoare, predând și scriind la o scară care l-ar intimida și pe cel mai apreciat profesor universitar. După cum am văzut deja, al-Ghazali nu era modest, iar rândurile următoare, care îi descriu lecturile de filosofie, par să comprime mulți ani de studiu, scris și reflecție.

M-am dedicat acestui lucru în momentele libere care-mi rămăneau de la scris și prelegeri despre științele juridice – și pe atunci aveam în sarcină instruirea a 300 de studenți la Bagdad. S-a dovedit că, prin simpla lectură în acele clipe furate, Dumnezeu Preafnaltul mi-a îngăduit să pătrund cele mai îndepărtate colțoare ale științelor filosofilor în mai puțin de doi ani. Apoi, după ce le-am înțeles doctrina, am continuat să reflectez asiduu la ea vreme de aproape un an, revenind mereu la ea și reexaminându-i iar și iar complexitățile și profunzimile. În cele din urmă, mi-au devenit atât de familiare capacitatea sa de a păcăli și a înșela, precizia și amăgirile ei, încât nu mi-a rămas nici o îndoială că ajunseseam să o stăpânesc la perfecție¹¹⁹.

Când nu era ocupat cu predarea și scrisul, al-Ghazali era implicat în intrigi politice care făcuseră victime. La interval de câteva luni, și Nizam al-Mulk, și succesorul lui au fost asasinați; în scurt timp

au murit de asemenea un sultan și un calif. În competiția dintre sultan și calif pentru statut și prestigiu, al-Ghazali a fost de partea celui din urmă. La începutul anilor 1090, și-a întemeiat propria familie. Se spune că în acest punct al biografiei sale – de obicei, în anul 1095 – s-a produs celebra „criză”.

Astfel, am oscilat neîncetat între două rivale, atracția dorințelor lumesti și farmecele vieții de apoi, timp de vreo șase luni, începând cu Rajab a anului 488 (iulie 1095 d.Hr.). În această lună, chestiunea n-a mai ținut de alegere, ci de constrângere. Căci Dumnezeu mi-a pus lacăt la gură, astfel că am fost împiedicat să mai predau public. M-am luptat cu mine însumi să predau o singură zi, să fac pe plac inimilor elevilor care-mi frecventau prelegerile, dar limba mea nu a vrut să rostească nici un singur cuvânt: nu am putut să spun absolut nimic. Ca urmare, acel impediment de vorbire a trezit în inima mea tristețe, însoțită de incapacitatea de a digera; mâncarea și băutura mi-au devenit nesuferite, astfel că nu puteam să înghit cu ușurință nici fiertură, nici să mistui o înghițitură de hrană solidă. Aceasta a dus la o slăbire atât de mare a forțelor mele, încât medicii și-au pierdut speranța de a mă trata și au spus: „Aici este ceva ce s-a încuibat în inima lui și, din ea, s-a strecurat în umori; nu există cale de a trata suferința, decât dacă inima lui scapă de povara neliniștii care s-a abătut asupra ei”¹²⁰.

După ce studiază succesiv patru abordări ale aflării adevărului (teologia, filosofia, gândirea șiiită ismailită și sufismul), al-Ghazali realizează că numai cea din urmă promite adevărul suprem. Părăsindu-și postul și familia, pornește singur într-o călătorie timp de mai mulți ani (un pelerinaj, șederi la Ierusalim și Damasc), devotat căii sufi.

Oricât de atrăgătoare ar fi această narațiune a crizei și convertirii, acum știm că induce în eroare. Nu e vorba doar de sincronizare sau de comprimarea unor ani de studiu răbdător. Se dovedește că orientarea intelectuală fundamentală a lui al-Ghazali a rămas neschimbată în a doua parte a vieții sale. Unele studii recente arată că a rămas la fel de devotat filosofiei, scriind lucrări de metafizică ezoterică pentru cei puțini capabili să le înțeleagă cum trebuie. O așa-numită „respingere” a filosofiei scrise de el face parte de fapt dintr-o declarație programatică mai amplă a angajamentelor sale filosofice. De asemenea, unii specialiști afirmă că perspectiva lui asupra cauzalității, o chestiune de la granița dintre aristotelism și o teologie care prioritizează omnipotența lui Dumnezeu, înclină mult mai mult spre cel dintâi decât spre cea de-a doua. Acesta ar putea fi motivul care a făcut ca mai târziu, în 1108, să fie acuzat că „urmează credințele filosofilor și ale ereticilor [...] toate cărțile lui sunt infestate de cuvintele acestora și amestecă necredința și falsul cu tainele revelației”¹²¹. Pe scurt, se pare că *Eliberatorul* a fost alcătuită la

peste un deceniu după o pseudocriză, ca apărare în fața unor asemenea critici. Ca atare, a avut menirea de a-i repara imaginea.

Dacă interpretăm astfel, nu a existat nici o ruptură psihologică sau intelectuală care să prilejuiască adoptarea sufismului. Sufismul nu înlocuiește raționalismul în proiectul intelectual al lui al-Ghazali, ci îl completează și, de asemenea, oferă spiritualitate celor care nu pot vedea adevăruri filosofice mai profunde. Al-Ghazali a fost un elitist intelectual până în ultima clipă a vieții sale, ceea ce explică de ce ultima sa carte, finalizată cu doar câteva zile înainte să moară, la sfârșitul anului 1111, se intitulă *Eljam al-awamman elm al-kalam* (*Împiedicarea oamenilor obișnuiți să ajungă la știința teologiei*). În schimb, s-a modificat disponibilitatea lui de a servi statul predând la Nizamiyya din Bagdad. Deși se pare că a continuat să predea în particular, abia în 1106 s-a întors, aparent constrâns, la medresa din Nishapur. A refuzat oferta de a-și recupa postul la Bagdad și cu scurt timp înainte să moară s-a întors în orașul natal, Tus. Și-a dedicat ultimii ani din viață susținerii filosofiei aplicate din capodopera sa, *Reînvierea științelor religiei* – o combinație de valori, etici și practici islamice care promiteau fericire veșnică.

Narațiunea

Întrucât al-Ghazali are un rol atât de important în literatura islamică, trebuie să spunem mai mult despre poziția pe care o ocupă în imaginea de ansamblu. Aceasta pentru că povestea vieții lui al-Ghazali are o logică nu numai în contextul propriilor termeni (interpretați cu naivitate), ci și ca un capitol dintr-o narațiune stabilită a istoriei intelectuale islamice. Dacă așa-numita „criză” din 1095 a fost momentul de cotitură în viața lui, viața lui s-a transformat în momentul de cotitură al acelei istorii. Demitizarea crizei ne permite să vedem acea istorie de ansamblu așa cum a fost ea cu adevărat.

Am arătat deja că resursele și ambițiile imperiului au făcut din Irak deopotrivă o piață de bunuri și idei. Învățătura din Antichitate a pătruns în literatura islamică prin traduceri din greacă (și persană și sanscrită) în secolele VIII-X, inclusiv sisteme specializate ale raționalismului grec, mai ales aristotelismul și neoplatonismul. Ca urmare, a apărut o tradiție filosofică arabă distinctivă numită, în mod nimerit, *falsafa*, împrumutul grecesc asimilat în arabă. Avicenna este considerat uneori încununarea aceluși proiect, însă tipurile de raționalism au influențat și alte discipline. Polenizarea încrucișată a dat roade